

SUMMARY

Domonkosi, Ágnes and Kuna, Ágnes

Socio-cultural values of a form of address:

The role of tetszik in doctor/patient communication

A peculiar form of address in Hungarian, belonging to the polite register of language use, is the use of the auxiliary *tetszik* ‘pleases (you)’ + infinitive (as in *Hogy tetszik lenni?* ‘How are you?’; literally: How does it please you to be?), an extra version of V-form used in addition to T-forms and V-forms proper. The aim of the present paper is to discuss the use of *tetszik* and the assessment of its role by participants in doctor/patient communication. The possible roles of the use of *tetszik* are investigated on the basis of questionnaire data from a specifically style-related point of view.

Data concerning the style of the use of *tetszik* are presented in three respects: (1) proportions of the use of *tetszik* in doctor/patient communication; (2) style assessments and attitudes to the use of *tetszik* by doctors and patients; and (3) probable strategies of its use. On the basis of the data we conclude that the use of *tetszik* is a form of address that is prototypically respectful but still familiar and friendly, and one that takes the age, gender, and relative status of the interlocutors into consideration. Our study points out that style attributions concerning *tetszik* should not be interpreted on their own but rather as part of a process constituting the interlocutors’ mutual relationship in terms of speakers’ strategies. As used by doctors, *tetszik* forms serve the reduction of distance; in the case of patients, however, the avoidance of *tetszik* forms is dominant as a strategy for rejecting an inferior status.

Keywords: doctor/patient communication, V-forms of address, socio-cultural factors of style, informal/formal speech situations, style selection strategies

A sakknyelv az Értelmező szótárban¹

I. Előzmények és témaválasztás

Évek óta foglalkozom a magyar sakknyelvvél és történetével. Az ezzel a témával kapcsolatos előadásaim és cikkeim közül a mostaninak két közvetlen előzménye van. 2010-ben az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszékének kulturális nyelvészeti konferenciáján azt a nyelvi képet vázoltam fel, amelyet *A magyar nyelv értelmező szótára* (= ÉrtSz.) tükröz a sakk világról (Horváth 2012). Ugyanabban az évben az MTA Nyelvtudományi Intézetében tartott előadásomban pedig azt tekintettem át, milyen helyet foglal el a sakknyelv és a sakkozás a *Magyar értelmező kéziszótár* megújított változatában (= ÉKsz.²), valamint *A magyar nyelv nagyszótárának* (= Nszt.) addig publikált (II., 2006-os) kötetében (Horváth 2010a).

Ezúttal az ÉrtSz. sakknyelvi anyagát vetem alá a kéziszótárbelihez hasonló vizsgálatnak. Mivel már több mint ötven éve annak, hogy az ÉrtSz. megjelent, akadhatnak olyanok, akik felteszik a kérdést: érdemes-e egyáltalán effajta elemzést végezni? Úgy gondolom, hogy erre több okból is igennel felelhetek. – Egyrészt (akár tetszik, akár nem) sok idő van még hátra a Nszt. egészének a megjelenéséig, és mindaddig az ÉrtSz. marad a legrészletesebb teljes értelmező szótárunk. Természetes tehát, hogy még sokáig fognak rá támaszkodni az egy- és kétnyelvű szótárak készítői, többek között nyilván a szaknyelvi szókészlet kezelésmódjában is. Kétségtelenül érdemes tehát felhívni a figyelmet azokra a pontokra, amelyeken egy-egy szaknyelv vonatkozásában javításra szo-

¹ Előadásként elhangzott az MTA Nyelvtudományi Intézetében 2013. október 31-én.

rulnak az ÉrtSz. megállapításai, megoldásai. Az effajta felülvizsgálat egyben hasznos útmutató lehet a nagyszótári kötetek írásához is. – Másrészt éppen az eltelt ötven év érdekes, tanulságos összevetésekre is lehetőséget nyújt: mind magára a szókészletre, mind lexikográfiai kezelésére nézve.

Elemzésemben először azt mutatom be, mi az, ami a sakknyelvből, illetve a sakkozással kapcsolatban helyet kapott az ÉrtSz. anyagában; ezzel összefüggésben természetesen az egyes szókészleti elemek pozíciójáról, lexikográfiai funkciójáról is szólok (II.). Ezután kritikai vizsgálat következik (III.), majd pedig az ÉrtSz. sakszókészletének utóéletével foglalkozom (IV.). Szemlémben több helyen is felhívom a figyelmet arra, hogy a sakknyelv bizonyos elemei a nyelvhasználat más területeire is átléptek (ehhez a jelenséghez vö. még Tompáné Kmetovits Erzsébet 2003).

II. Mi van meg az ÉrtSz.-ban?

A szótár sakknyelvi, illetve sakkal kapcsolatos anyagának összegyűjtéséhez azt a keresőprogramot használtam, amelyet a nagyszótári munka megkönnyítésére Mártonfi Attila fejlesztett ki. Ennek a segítségével az ÉrtSz.-ban 176 olyan szócikket találtam, amely tartalmaz sakknyelvi, illetve a sakkozással kapcsolatban lévő elemet. Ez a szótár teljes címszókészletének a 0,3%-a.

Szemlémben az érintett elemeket főleg lexikográfiai pozíciójuk, státusuk szerint csoportosítom; de arra is figyelek, hogy az adott lexémának a sakkterminológia centrumában vagy a perifériáján, illetőleg azon kívül van-e a helye. Szükség esetén pedig utalok a sakknyelv és más nyelvi rétegek közötti mozgásra.

1. Önálló címszó sakknyelvi jelentéssel. Azokat a címszavakat sorolom ide, amelyeknek a jelentései között az ÉrtSz. legalább egy olyat felvesz, amelyik sakknyelvinek minősíthető.

A szűkebb értelemben vett terminológia legfontosabb eleme természetesen maga a *sakk*. Az ÉrtSz. öt főnévi és egy mondatzóji jelentését veszi fel. Meghatározó szerepét többek között az is bizonyítja, hogy a szócikkének végén 25 (!) előtagi utalást találunk; ez olyan összetett szavaknak a felsorolását jelenti, amelyeknek a *sakk* az előtagjuk, de önálló címszavakként nincsenek a szótárban kidolgozva. Íme a lista: *sakkasztal, sakkbábu, sakkbajnok, sakkbarát, sakkdeszka, sakkélet, sakkfeladvány, sakkgyőzelem, sakkirodalom, sakkiskola, sakkjátzma, sakk-készlet, sakk-klub, sakk-közönség, sakk-kultúra, sakklépés, sakkművészet, sakkolimpia, sakkparti, sakkrajongó, sakkrovat, sakk szövetség, sakktorona, sakkválogatott, sakkvilágbajnokság*. – A továbbiakban az előtagi utalásokat, valamint a hozzájuk hasonló helyzetű és rangú származékiakat és igeikötőieket a címszó után kapcsos zárójelben adom meg.

Az önálló címszóként kidolgozott összetett szavak egy részét éppen *sakk* elemük avatja a szűkebb értelemben vett sakkterminológia tagjává: *sakkcsapat, sakkjáték* {+ *sakkjátéki, sakkjátékos*}, *sakk-kör* {+ *sakk-köri*}, *sakkóra, sakkverseny; zsebsakk*. Más esetekben a *sakk* előtag csak egyértelműsítő szerepű, az utótag önmagában is sakkterminus: *sakkfigura* {+ *sakkfigurás*}, *sakkmester* {+ *sakkmesterverseny; sakkmesteri, sakkmesterség*}, *sakktábla* {+ *sakktáblás*}. – A felsoroltak közül a szótár a *sakkjáték* és a *sakkfigura* esetében tüntet fel olyan átvitt értelmű jelentést, amely arra mutat, hogy a sakkterminus az élet és a nyelvhasználat más területére is átlépett: *sakkjáték*: 'átvitt értelemben, ritka, irodalmi nyelvben) fokozatosan végrehajtható tervszerű nagy vállalkozás, egymásba kapcsolódó fontos feladatok sorozata'; illetve *sakkfigura*: 'átvitt értelemben, gúnyos) olyan személy v. személyek csoportja, aki, amely csak bábszerű, ellenkezés nélküli eszköz vkinek, vminek a kezében, hogy az vele a maga terveit végrehajtsa'. Hozzáteszem: megítélés kérdése, hogy ezek valóban rögzült jelentésárványlatok-e, vagy inkább alkalmi metaforák. – Itt említem meg a szótárban választékosnak minősített *sakkhúzás* esetét. Ez a szó nem pusztán átlépte a sakkterminológia határát, hanem ki is szakadt onnan: ma már nem is használatos a sakknyelvben, sőt az ÉrtSz. elkészítésének idején sem volt az. A szótár (helyesen) nem is vesz fel hozzá sakknyelvi jelentést, hanem ezt adja meg: 'vmely terv, vállalkozás végrehajtása során tett, okosan v. ravaszul kigondolt cselekedet, (taktikai) lépés, fogás vminek sikere érdekében, ill. vki, vmi ellen'.

A *sakk* mellett természetesen szintén a terminológia centrumához tartozik a *sakkozik* ige {+ *átsakkozik, elsakkozik; sakkozás, sakkozgat, sakkozó*}. Ugyanígy a *matt*¹ és a vele azonos jelentésű *sakk-matt*, továbbá a *megmattol*. Ezeknél sokkal kevésbé fontos és a nem sakkozók által nem is ismert, mégis jellegzetes sakkterminus a *villa*¹ abban a jelentésében, amelyet az ÉrtSz. így határoz meg:

’az a helyzet, amelyben vmelyik paraszt egy húzással két tisztet támad meg, fenyeget’. – A *sakkozik* esetében a szótár felhívja a figyelmet a sakk világán kívüli használatra is, a következő jelentésnek, illetve jelentésárnyalatoknak a megadásával: ’(átvitt értelemben, rosszálló) pusztá eszköznek tekint vkit, és úgy használja fel vmely csak előtte ismeretes cél érdekében’; ’(átvitt értelemben) <hadvezér taktikából támadásban v. védekezésben> csapatait szükség szerint ide-oda tologatja’; ’(átvitt értelemben) sok feltételtől függő merész vállalkozást folytat vmivel; manőverez’. Szintén van a sakknyelven kívüli, átvitt értelmű használata a *sakk-matt*-nak, az ÉrtSz.-ban (ritkának és bizalmasnak minősítve) ezzel a jelentésmeghatározással: ’vmely, rendsz. személyes vállalkozásnak teljes veresége; reménytelen bukás’; azt már én teszem hozzá, hogy a *sakk-matt a védelem* szófordulat pedig a labdajátékok mérkőzéseiről tudósító riporterek, újságírók körében vált népszerűvé (l. Horváth 2010a: 330).

Természetesen a terminológia központi elemei közé sorolhatók a sakk-küzdelem hadszínterével kapcsolatos címszavak: a *tábla* és a *táblás* (mindkettő több sakknyelvi jelentésárnyalattal; vö. Horváth 2010a: 326 is), valamint a sakk-tábla egy-egy kis négyzetét jelölő *mező*.

Ugyanígy a szűkebb értelemben vett sakkterminológia részei a bábnevek. Közülük az öszszefoglaló jellegűek legfontosabbjai az ÉrtSz.-ban is megvannak: *báb, bábu, figura; tiszt*. Az egyes bábajták elnevezései természetesen szintén; a legtöbbjüknek több jelölője is akad a címszavak között: *király; vezér; királynő, királyné; bástya, torony; futó, futár; huszár, ló, ugró; gyalog, paraszt, gyalogos, fika*. A *gyalog* szócikkének utalási szakaszában van *gyalogállás* és *gyalogvesztés* is, a *király*-ében pedig *királyszárnny*; ezek kétségtelenül sakkiszavak. Azt viszont nem tudhatjuk (mivel a szócikkek utalási szakaszában nincsenek jelentések), hogy a *huszár* szócikkének a végén megadott *huszárcsel*, valamint a *ló* szócikkének utalási szakaszában álló *lóáldozat* és *lócseré* a sakknyelvi alkalmazásának köszönhetően került-e be a szótárba. (Azt hiszem, az a valószínűbb, hogy nem.) – A bábokkal függ össze az is, hogy a *minőség* szócikkében az ÉrtSz. nem feledkezik meg a sakknyelvi jelentésről, a bástya és a futó vagy huszár közötti értékülönbség kifejezőjéről.

A terminológia központi tagjai a mezőknek és a báboknak a színeit jelölő szópárok is: *világos és sötét, fehér és fekete*. Ezek egyébként metonímiával az egymás ellen küzdő játékosokra is átvonódtak.

Ugyancsak fontosak a terminológiában a bábok mozgásával, mozgatóásával kapcsolatos igék és a belőlük képzett (vagy nekik másként megfelelő), műveleteket jelölő főnevek. Az ÉrtSz. címszavaiból ezeket sorolhatjuk ide: *lép¹, lépeget, lépés, ellenlépés, húz, húzás; lóugrás {+ lóugrás}; sáncol; üt, ütő* [igenévi használatban], *elüt, kiüt, lecserél*. – A szótárból kitűnik, hogy a *lóugrás* a sakknyelvből kiindulva annak a körén kívül szintén ismertté vált. – Azt is jelzi az ÉrtSz., hogy a *húzás*-nak a sakknyelvi ’lépés’-en kívül ’ravasz ötleten alapuló cselekedet’ jelentésárnyalata is van. Ennek és a sakknyelvi jelentésnek a szótörténeti viszonya tisztázásra vár (vö. még Horváth 2010a: 329).

Taktikai vagy stratégiai mozzanatokat, műveleteket jelölnek a következők: *áldoz, áldozat, gyalogáldozat; véd¹, elhárít*; az utóbbi kettő valamivel közelebb áll a perifériához a társainál. A bábok mozgatózásának etikai szabályaihoz kötődik az *igazít* ige sakknyelvi jelentésárnyalata: ’hozzáér vmelyik bábhoz, de nem kíván vele lépni, csak [pontosabban, egyértelműbben] a helyére teszi’.

Kétségtelenül a sakkterminológia része a *játszma* és a *parti²*, sőt annak tekinthető a ’játszma’ jelentésű *játék* is. Szintén érvényes ez a *játszma* szakaszaira, beleértve a velük kapcsolatos igéket. A kezdeti játszmaszakasznak bőséges a képviselője az ÉrtSz.-ban: *megnyit, megnyitás, nyit, nyitás; védelem; csel, vezércsel {+ vezérceles, vezércselez}*. Már ezért is feltűnő és igencsak zavaró a *középjáték* és a *végijáték* hiánya. Megvan viszont a ’döntetlen’ jelentésű jellegzetes sakkszó: a *remi*.

A címszavak közül játszmaszabályi szituációt, állapotot jelöl a *gyalogelőny {+ gyalogelőnyös}* és az *időzavar*. – Az utóbbival kapcsolatban külön cikkben foglalkoztam a sakkbeli és a rajta kívüli jelentések viszonyával, kronológiájával (Horváth 2014: 11), erre a végeredményre jutva: „az *időzavar* szó nem a sakknyelvből keletkezett, de abban, hogy ’nyomasztó időhiány’ jelentésében körülbelül negyven éve jól ismert elemévé vált a köznyelvnek, a sakkozás és a sakknyelv is szerepet kapott”.

Nem vitás, hogy a *szimultán* a terminológia központi elemeihez sorolható. Periferikusabbnak mondható nála a versenyformát jelölő *torna* és *villámturna*, mivel ezek a sakk világán kívül a labdajátékoknak is jellemző szavai. Az utóbbiaknál közelebb állnak a centrumhoz a minősítések nevei: *mester, nagymester*. A *mester* szócikkében az előtagi utalások között a *mesterjelölt* is megvan, de a jelentés hiányában nem lehetünk biztosak abban, hogy sakknyelvi alkalmazásának köszönhetően-e (vagy például a céhélettel kapcsolatosan).

A perifériához közelítenek a következő, stratégiai műveleteket jelölő címszavak: *felfejlődik, felfejlődés, előnyomulás, pozícióharc*.

A sakkterminológián kívül helyezkednek el, de a játék terepe miatt szoros (metonimikus) szállal kötődnek a sakkhöz ezek: *dámajáték, ostábla, pepita*.

2. Szókapcsolatban. Vannak olyan esetek, amelyekben nem magának a címszónak van sakknyelvi jelentése, hanem a szócikkben szereplő szókapcsolatnak.

Az *ad¹*, *bekap*, *mond* igék mindegyikét a sakkterminológiához köti a *sakk* főnévvel alkotott tárgyas szintagma: *sakkot ad, bekapja a sakkot, sakkot mond*. Ezen kívül az *ad¹* szócikke a *mattot ad*, a *bekap* igéé pedig a *bekapja a sakk-mattot* szókapcsolatot is tartalmazza. Sőt az *ad¹* igéében *sekket ad* is van, jöllehet ez következetlenség, hiszen a szótárnak *sekk* ('a vezér megtámadása') címszava nincsen. – Hogy az imént felsorolt szókapcsolatok némelyike a sakk világán kívül is használatos, azt a *sakk* és a *sakk-matt* szócikkeiből tudhatjuk meg, nem pedig az igékéiből. A *sakkot ad* ilyen jelentésármalatai a bizalmas nyelvhasználatban: 'vkinek a vállalkozását, ügyét ellenintézkedéssel megghiúsítja', 'vitakozásban cáfolhatatlan érvekkel elnémít vkit'. A szótár szerint szintén a szókincs bizalmas rétegébe került be ritka előfordulással a *bekapja a sakkot* szókapcsolat: 'kezdeményezésében nem egészen érdemtelenül vereséget szenved'. Szintén ritka és bizalmas minősítésű a *bekapja a sakk-mattot* ebben a jelentésében: 'kezdeményezésében alul marad'.

Határozós szókapcsolatban szerepel a *sakk* a *tart* igének és a belőle képzett *tartás* főnévnek a szócikkében: *sakkban tart*, illetőleg *vkinek sakkban tartása*. A szótár helyesen érzékelteti, hogy ezek a szókapcsolatok magában a sakknyelvben már nem is használatosak. A *sakkban tart* értelmezését a *sakk* szócikkében találjuk meg: 'vkinek tevékenységét korlátozza, hogy ne tudjon önállóan kezdeményezni; megbénít'. A *sakkban tartás* szókapcsolatát viszont a *tartás* szócikkében: 'tevékenységének, kezdeményezésének korlátozása, ellenőrzése'.

Minőségjelzős szókapcsolatnak az alaptagja a *sakk* az *örökös¹* melléknév szócikkében; az *örökös sakk* jelentése: 'olyan helyzet a sakkban, amikor az egyik fél a másik fél királyának bármilyen lépésére ismételten sakkot tud adni'. Szintén jelzős szókapcsolat a *nemzetközi mester* és a *nemzetközi nagymester*; ezeknek a melléknév szócikkében ilyen jelentésmeghatározását olvashatjuk: '<sakkban> olyan versenyző, aki nemzetközi versenyen a nemzetközi sakkszövetség minősítése szerint eredményesen, ill. kiváló eredménnyel szerepelt'. (Hozzáteszem: ez a definíció szakszerűtlen és pontatlan, de a nem sakkzó olvasók számára nagyjából megfelelően közvetíti, sűríti a lényegét. Valójában arról van szó, hogy a Nemzetközi Sakkszövetség [FIDE] az adott verseny erősségének függvényében normákat, elérendő pontszámokat szab meg, és ezeknek a [több versenyen való] teljesítésével lehet megszerezni a nemzetközi mesteri, illetőleg a nemzetközi nagymesteri fokozatot.)

3. Példában. Böven vannak olyan esetek, amelyekben a címszó lexikai minősítése, illetve jelentésdefiníciója nem tanúskodik a (szűkebb vagy tágabb értelemben vett) sakkterminológiához tartozásról, a szócikkbeli úgynevezett szabad példa (azaz a szócikkíró, szerkesztő alkotta példa) azonban jelez ilyenfajta vonatkozást, vagy legalábbis valamiféle kapcsolatot mutat a sakk világgal.

Szűkebb értelemben vett sakkterminussal természetesen ritkán esik meg az, hogy sakknyelvi volta csupán a példából derül ki, a jelentés megfogalmazásából még nem. Az ÉrtSz. szócikkei közül ilyennek tartom a *kombinál* és az *ellenccsel* esetét. – A bábnevek közül a 'vezér' jelentésű *dáma* (ez sohasem volt gyakori, és nyilvánvalóan már a szótár születésének idején is elavultnak számított) az ÉrtSz. *dáma* szócikkében nincs meg, csak az *áldoz* igéében bukkan fel, szabad példában, az *egy dámat áldoz* szintagma tagjaként. – A sakkművészet világát képviselő *feladvány* és *megfejtés* sakknyelvi volta az adott szócikk példaanyagából derül ki.

A periférián elhelyezkedő sakkterminusokra, vagyis a tágabb értelemben vett sakkterminológia elemeire viszont kifejezetten jellemző, hogy a sakkal való kapcsolatuk a példák révén mutatkozik meg. Ez nagyon is érthető, hiszen olyan szavak tartoznak közéjük – jellemzően a játék, a sport, a küzdelem tágas világának képviselőiként –, amelyek általánosabb jelentésűek, szélesebb jelentésterjedelműek annál, semhogy egy hozzájuk képest szűk területhez (esetünkben a sakkhöz) lehessen kötni őket. A következő címszavakat említhetem itt, részletezés nélkül, pusztán felsorolás formájában, magukat a szabad példákat meg sem adva: *játszik, megjátszik, játékos; sport, sporttárs; egyfordulás, vias-*

codik, párharc, védekezés, végküzelem; ráver; végigver; verhetetlen, kikap, veszt, elvesz²; egyenlő, ellen⁽¹⁾. Idesorolható a sakkot mint tudományt képviselő *elmélet* is.

A sakkterminológián kívül esik, de művelődéstörténeti okból (Kempelen találmánya miatt) szoros szállal kötődik a sakkozáshoz az *automata*; egyáltalán nem meglepő, hogy szócikkének a példái között a *sakkozó automata* is megjelenik.

A terminológián kívüli elemek szócikkeiben a sakk megjelenése ennél általában jóval esetlegesebb, mégsem feltétlenül véletlen. Az olyan címszavak példaanyagára gondolok, amelyek valamiféle asszociatív, metonimikus kapcsolatba hozhatók a sakkal. – Ez a legszemléletesebben a *beleőrül* szócikkének a példájában mutatkozik meg: „Egészen *beleőrült* a *sakkozásba*”. – Úgy tűnik, a sakk alkalmas a képességeknek, a színvonalnak az illusztrálására. Mindenesetre erre vullanak a következő szócikkek példái: *amatőrség, antitalentum, atyamester, csimborasszó*; l. még (kissé közvetetebben): *érik, visz, leáll* (magukat a példákat pedig l. Horváth 2012: 66 és természetesen az ÉrtSz.-ban). A *képvisel* példájában közvetlenebb a sakkjáték jelenléte: „A *sakkjátékban* a tábla közepén a *figurák nagyobb erőt képviselnek*, mint a tábla szélén”. – A képzettársítás miatt szintén jellemzőnek találok a sakk szereplését ezeknek a szócikkeknek a példaanyagában: *felállít, felállítás; elfelejt, megzavar; mestervágás; reménytelen, türelem*. – Vitatható, hogy mennyire kézenfekvő vagy váratlan a felbukása ezekben: *odaért, szép, váltakozik*.

Véletlenszerűnek gondolom viszont a sakkozás megjelenését a következő szócikkek példáinak a sorában: *folyó* [igenévi használatban], *hatodik, ötödik*.

Előfordul az is, hogy a sakkozás mind a szabad példák között, mind a jelentést illusztráló irodalmi idézetben képviselhető. – A szűkebb értelemben vett sakkterminusok közül ez a *kombináció* esetében történik meg: *kombináció a sakkban* (szabad példa), illetőleg „Fél óra múlva a *kombináció* sikerrel járt, Caesar [sakk-]királya körül egyre szűkült a gyűrű” (Karinthy Frigyesztől). – A tágabb terminológiából a *világbajnok* ilyen: a *sakkozás világbajnoka* (szabad példa), illetőleg „Mindenkinél többet tudott és mindenkit megvert Abu Kair, a *világbajnok*, aki egész életét a *sakkjáték* titkainak megfejtésére szentelte” (Karinthy Frigyesztől). (A szócikkben egyébként előtagi utalásként „igazi” sakkterminus is szerepel: a *világbajnokjelölt*.) – A *csal*⁽¹⁾ szócikkének szabad példái közé és irodalmi idézetébe pedig metonimiával került a sakk: „*Csal* a dolgozatírásakor, a kártyában, a *sakkban*” (szabad példa), illetőleg „Leült velem *sakkozni* és csatát vesztett [...] Pedig *csalt* is [...] Visszacente a bástyáját, mikor én félrepillantottam” (Gárdonyi Gézátlól).

4. Idézetben. Megesik az is, hogy a sakk csupán a jelentést szemléltető irodalmi idézet által kerül be a szócikkbe.

Szűkebb értelemben vett sakkterminussal ez természetesen csak kivételesen esik meg, hiszen az ilyenek sakknyelvi volta legtöbbször már a jelentésmeghatározásból kiderül. Az említhető egyetlen kivétel a *leemel*, de még ez is csak félig-meddig tartozik a terminológia centrumához, mivel ritkán használt szinonimája a *leüt* igének. A *leemel* szótárbeli jelentésáramlata, amelyet az idézet illusztrál: ’vhonnan emelve eltávolít, s máshova helyez, tesz vkit, vmit’. Maga a „sakkos” idézet pedig ez: „A *sakkmatador* [...] összehúzott szemmel [...] *emel le* a tábláról egy parasztot” (Karinthy Frigyesztől).

Több az olyan szócikk, amelyben az idézet a sakkterminológia perifériáját képviseli: *eljátsszik, lejátszott* [igenévi]; *olimpikon; megver; előny*.

A sakkterminológián kívüli szócikkeket tekintve – akárcsak a szabad példák esetében – az idézetek egy részéről is elmondható, hogy bennük a sakk megjelenése nem tűnik egészen esetlegesnek, hanem valamiféle asszociációra vall. Ilyesmí figyelhető meg a *lesöpör*; a *görnyed* és a *világkerülő* illusztrációjában: „[A császár] bosszúsán *seperte le* a [sakk]figurákat a tábláról” (Mikszáth Kálmántól), „A [...] pincér házi készítésű *sakktábla* fölé *görnyed*” (Kuncz Aladártól), „Még egy *világkerülő*t kell felemlítenem, aki [...] fűvészkedik, gombákat szed az erdön, *magában sakkozik*” (Jókai Mórtól). Jellemzőnek látszik még a sakkal való metonimikus kapcsolat ezeknek az esetére is: *fogás, dominó, továbbá (a szimultán révén) egyszerre*.

Vannak ugyanakkor olyan szócikkek is, amelyeknek az idézetébe valóban a véletlen (pontosabban az, hogy a cédulaanyagban milyen adatok álltak a szócikkírók, szerkesztők rendelkezésére) juttatta be a sakkot. – A legérdekesebb példája ennek egy Karinthy-idézet: „Azon időben *találta fel* valami *vándor fakír* a halhatatlan *sakkjátékot*”. Ezt a *fakír*, a *feltalál* és a *vándor* szócikke is felhasználja, noha a három címszó egyikének sincs köze a sakkhhoz. Más esetek a sakk idézetbeli véletlenszerű megjelenésére: *angyalfia, fest, koppintás, korrigál, köszön, öregúr, ötven*.

A szabad példákhoz is visszakanyarodva megemlítem még azt az esetet, amelyben a véletlen és a szócikkírói (vagy szerkesztői) tudatosság együtt hozta a sakkot a szótárba. Véletlen a megjelölése a *mellett* szócikkében, a cédulaanyagban talált Karinthy-idézetnek köszönhetően: „Egész nap a *sakktábla mellett* ült”. Az viszont már szócikkírói tudatosságra és egyfajta rendszerkényszerre vall, hogy ennek az idézetnek a hatására a *mellől* és a *mellé*⁽¹⁾ névutó szócikkébe sakkal kapcsolatos szabad példa került: „Felkelt a *sakktábla mellől*”, illetve „A *sakktábla mellé* ül”.

5. Utalásban. Akadnak olyan szócikkek is, amelyekben csak a végükön található utalás jelzi a sakkal való kapcsolatot. A *csapat, kör, óra, verseny* szócikkek mindegyikének utalási szakasza a *sakk* előtagú összetett címszóra (*sakkszombat, sakk-kör, sakkóra, sakkverseny*) hívja fel a figyelmet. A *zóna* szócikkében pedig előtagi utalást találunk a *zónaközi* szóra; ez a sakksporthoz jellemző versenyforma jelölője (az ÉrtSz. írásának idején legalábbis az volt), bár a jelentés hiánya miatt nem lehetünk egészen biztosak abban, hogy itt valóban a sakkterminussal van-e dolgunk.

III. Kritikai vizsgálat

Eddig azt tekintettem át, hogy a sakknyelvből, illetve a sakkozással kapcsolatban mely szavak és milyen lexikográfiai pozícióban, funkcióban jelennek meg az ÉrtSz.-ban. Ebben a pontban pedig a szerepeltetett elemekkel kapcsolatos hibákra szeretném felhívni a figyelmet. A hiba megnyilvánulhat a szófaji vagy a lexikai minősítésben, a jelentés meghatározásában, továbbá a szabad példával vagy az idézettel is lehet baj.

1. Szófaj. A szófaji minősítéssel kapcsolatban szerencsére csak egy feltűnő következtelenséget említhetek: a színelnevezések közül (*világos, sötét, fehér, fekete*) mindegyik szerepel főnévként, de melléknévként csak a *világos*. Ez természetesen indokolatlan.

2. Lexikai minősítés. Az a tény, hogy a sakk sport is, játék is, dilemma elé állítja a lexikográfust: melyik minősítést használja? Elvileg többféle út is járható: az uniformizálás éppen úgy, mint az esetenként való mérlegetés, sőt akár a kétféle minősítés együttes alkalmazásáé. A következtelenség-re azonban lehetőleg ügyelni kell.

Éppen a következtelenségen esik csorba a bábnevek esetében: a *király, a vezér, a futó, a huszár* és a *gyalog* „játéknyelvi” minősítésével szemben bántóan kilóg a sorból a *bástya* a maga „sportnyelvi”-jével.

A „sportnyelvi vagy játéknyelvi” kérdésben más helyeken is vitába szállnék a szótár megoldásával, de – elismerve, hogy a véleményből nem tudom kizárni a szubjektivitást – ezt most nem teszem meg. Példaképpen csupán azt említem meg, hogy a *szimultán* „sportnyelvi” minősítését nem feltétlenül tartom indokoltnak, de hibásnak sem mondanám.

A lexikai minősítésben akad olyan következtelenség is, amely a „sport vagy játék” kérdésével kissé közvetetebben függ össze: helyes, hogy a szótár kiemeli a *királynő* sakknyelvi használatának „nem hivatalos” voltát, de ezt a minősítést a *ló* és a *paraszt* sakknyelvi jelentése mellett indokolatlanul mellőzi.

3. Jelentés. A jelentések meghatározásában kisebb-nagyobb pontatlanságok és súlyosabb hibák is előfordulnak.

A *futó* sakknyelvi jelentésének a meghatározása a szótárban a következő: „olyan sakkfigura, amely a saját színén a táblán keresztben léphet és üthet; futár”. Nekem ez kissé pontatlannak tűnik: nem vagyok egészen biztos abban, hogy a sakkot nem tudó olvasó a „keresztben”-t helyesen értelmezi-e. Lehetséges azonban, hogy ez felesleges aggályoskodás. – A *lecserél* számunkra érdekes jelentésárnyalatát így adja meg az ÉrtSz.: „<sakkfigurát> az ellenfél azonos v. hasonló értékű figurájáért feláldoz”. Megítélés kérdése, hogy a hasonló érték és a feláldozás mozzanata kinek a tudatában mennyire illik össze. Én érzek benne egy kis ellentmondásosságot, bár lehet, hogy alaptalanul. Talán inkább csak az a baj, hogy a szócikk ezzel a szabad példával illusztrálja ezt az árnyalatot: „*Lecserélte* a futót a bástyáért”. A bástya azonban valójában erősebb figura a futónál, tehát ha a futónként bástyát kapunk, az nem csere, hanem minőségnyeres. – A *védelem* sakknyelvi jelentésárnyalatát a szótár így határozza meg:

'<sakkban> a támadás elhárítása; védekezés'. Ez nem egészen rossz, de pontatlan, valójában ugyanis a sakknyelvben a *védelem* nem a védekezést jelöli, hanem védekező jellegű megnyitásfajtát, amelyet a sötét bábokat vezető játékos alkalmaz (ilyen a francia védelem, a királyindiai védelem stb.). – A *mester* sakkbeli jelentésáryalátának a megfogalmazása sem pontos: 'a sakkozásban' versenyeken kiváló eredményt elért személy'. Ehelyett itt is lényegében azt kellene írni, amit a *sakkmester* szócikkében olvashatunk: 'olyan kiváló sakkjátékos, akit a versenyeken elért eredményei alapján az erre illetékes szerv a „mester” címmel ruházott fel' (I. még a II. 2. pontban a *nemzetközi mester* szókapcsolathoz fűzött kiegészítésemet). – Hiányos a *sakkóra* jelentésének a meghatározása: 'különleges szerkezetű óra, melynek két külön számlapon mozgó mutatói a játékosoknak a lépések megtevésére kiszabott, ill. még rendelkezésre álló időt jelzi'. Ez a leírás nagyjából igaz, de kimaradt belőle egy fontos mozzanat: a játékos a saját lépésének megtétele után lenyom egy billentyűt, ezzel hozza működésbe az ellenfél gondolkodási idejét mérő órát, tehát onnantól kezdve az ellenfél gondolkodási ideje fogy; és ez így megy felváltva a játszma kezdetétől a végéig. Elismerem: nem könnyű beilleszteni ezt az elemet az amúgy sem rövid definícióba, de szükség volna rá annak a hangsúlyozására, hogy a sakk olyan sportág, amelyben nem a versenybíró méri az időt, hanem maguk a játékosok.

A *futár* szócikkében a '<sakkban> futó, huszár' értelmezés második fele nyilvánvalóan hibás, hiszen a huszár más figura, annak a *ló* a legfontosabb (de „nem hivatalos”) szinonim megnevezése. A szótárkészítők javára szól, hogy legalább utólag, az utolsó kötet helyesbítési listájában (ÉrtSz. VII. 661) megszüntették ezt a botlást. – Az ÉrtSz. így adja meg a *csel* sakknyelvi jelentésáryalátát: '<sakkjátékban> olyan lépés, amellyel az egyik fél gyalogot áldoz abból a célból, hogy előnyös álláshoz, támadáshoz jusson'. Ezt némi jóindulattal pontatlanságnak is lehet minősíteni, de inkább hibának mondanám. Részletező magyarázat helyett kiigazításképpen a Nszt.-beli helyes megoldást idézem: '<sakkjátékban:> olyan megnyitás, amelyben vmelyik fél bábót, rendsz. gyalogot áldoz abból a célból, hogy előnyös(ebb) támadó pozícióhoz jusson'. – A *vezércsel* ÉrtSz.-beli jelentésmeghatározása pedig egészen rossz: '<sakkjátékban> a játék megnyitásának egyik fajtája, amelyben a játékos a vezér előtt álló gyaloggal lép, azzal a céllal, hogy az ellenfelet annak kiütésére csábítsa, s így a gyalog feláldozásával a vezér számára szabad utat nyerjen'. Mindebből csak annyi igaz, hogy világos a játszmat a vezére előtt álló gyaloggal kezd; a többi nem más, mint félresikerült lexicográfusi rögtönzés, de igazság szerint ennél csúnyább szót vagy kifejezést kellene használnom rá. A feláldozásra szánt gyalog valójában nem a vezér előtti, hanem a balján álló szomszédja (vagyis a futó előtti); világos a 2. lépésében ezt viszi előre, és kínálja ütésre. A vezér útjának a felszabadításában is a 2. lépésnek van lényeges szerepe, az 1.-nek önmagában kevésbé. Az kétségtelen, hogy a lényegyet igen nehéz szótári jelentésdefinícióba sűríteni, de ez nem mentség az ÉrtSz. bántóan szakszerűtlen és félrevezető megoldására.

4. Példa. Sajnos több szócikkben is találhatunk olyan szabad példát, amely suta, mesterkélt. Azt hiszem, bővebb kommentár nélkül is érthető, mire gondolok, elegendő a pusztá idézés: *megjítaszik*: „*Megjítssza sakkban a vezércselt*”; *ráver*: „*Sakkban rávert* tavalyi ellenfelére”; *reménytelen*: „*A sakkozó helyzete reménytelen*”; *veszít*: „*A sakkban egy tisztet veszített*”.

Míg ezek csupán ügyetlenségnek nevezhetők, az *ellencsel* példája súlyos hibának: „A sakkozó ügyes *ellencsele* megakasztotta a vezér támadását”. Ez olyan benyomást kelt, mintha az *ellencsel* valami ravasz védekezési fogás, fortély, trükk volna. Valójában azonban megnyitási változat, amelyben a játékos maga is csellel felel az ellenfele cseljátékára, azaz cselgyalogot kínáló megnyitására (I. a III. 3. szakaszban a *csel* nagyszótári meghatározását).

A *megnyitás* sakknyelvi jelentésének a megfogalmazása jó: '<sakkozásban> a játszma megkezdésének bizonyos módja'. A szócikk ezt néhány megnyitásnév említésével toldja meg: „*Francia, olasz, spanyol, szicíliai megnyitás*”. Itt viszont már baj van: az *olasz megnyitás* és a *spanyol megnyitás* élő elnevezés, a másik két megnyitás neve viszont *francia védelem* és *szicíliai védelem*.

5. Idézet. A jelentést illusztráló irodalmi idézettel szemben természetesen nem lehet olyan kifogást emelni, mint a szabad példával szemben, hiszen az idézet tartalmának helytállóságáért nem a lexicográfus felel. Szeretnék mégis egy esetet megemlíteni annak a szemléltetésére, hogy amit a szép-irodalmi szerző ír, az a sakknyelv szakmai oldalát tekintve nincs mindig rendjén: „Nem ismerte a *sakkszabályokat*, s nem tudta, hogy [...] a tábla utolsó *vonálára* felvezetett *parasztból* királyné

lesz” (a *paraszt* szócikkében, Karinthy Frigyesztől). Nem állítom, hogy ez nagy hiba, de a *vonat* a sakknyelvben a függőleges sort jelenti, a vízszinteseknek *sor* a nevük.

IV. Az ÉrtSz. és utódai

Elemzésem most következő szakaszában azt tekintem át, milyen változásokon ment keresztül a (szűkebb értelemben vett) sakkterminológia szerepeltetése az ÉrtSz.-hoz képest az ÉKsz. két kiadásában, majd a Nszt. eddigi megjelent köteteiben, továbbá saját korábbi javaslataimra (vö. Horváth 2010a) és sorsukra is kitérek.

Változások természetesen két irányban is történtek az ÉrtSz. és az ÉKsz.¹ között: egyrészt megszűnhetett a sakk említése, sőt kimaradhatott maga a szó is; másrészt az ÉKsz.¹-ban újdonságként jelentkezhetett a sakknyelvi jelentés, sőt maga a címszó is.

1. A sakkterminus kiesése. Először azokat az eseteket sorolom fel, amelyekben az ÉrtSz. még megadja a sakknyelvi jelentést (közvetlenül vagy példa révén), az ÉKsz.¹ megfelelő címszava azonban már nem: *királyné, ugró, fika; leemel, véd^(v), elhárít; parti², megnyit, csel, ellencsel; megfejtés; –* szókapcsolatban: *ad¹* (de l. ÉKsz.¹ *sakk* a.), *bekap, mond, tart* (de l. ÉKsz.¹ *sakk* a.), *tartás*.

Mi lehet a mellőzés oka? Bizonyos, hogy nem az a (bő) tíz év, amely az ÉrtSz. és az ÉKsz.¹ megjelenése között eltelt. Szerintem kétségtelen, hogy egyszerűen felfogásbeli különbségről, lexicográfusi döntésekről van szó. Az ÉKsz.¹ tömörebb, kevésbé differenciált jelentésstruktúrájú, valamint a szinkroniát következetesebben szem előtt tartó szótár az elődjénél. A sakknyelvi jelentés kihagyását ez többnyire meg is magyarázza. – Például az *ugró* ’huszár’ elavultságát és a *fika* ’gyalog’ ritka voltát már az ÉrtSz. is jelezte, tehát nem csoda, hogy az utódja megvált tőlük. A *leemel, véd¹, elhárít, megfejtés* megfelelő jelentését az ÉKsz.¹ az elődjénél általánosabban, differenciálásra, specializálásra nem törekedve fogalmazta meg, így a sakknyelviségre sem tért ki. A *megnyit* kevésbé jellegzetesen sakkszó, mint a *megnyitás*, ezért érthető, hogy a sakknyelvi jelentést az ÉKsz.¹ csak a főnévnl tartotta meg. – A *csel* sakknyelvi jelentésárnyalatának elhagyása valószínűleg abból következik, hogy az ÉKsz.¹ az ÉrtSz. rossz definícióját vette figyelembe; kár érte. Az sem helyeselhető, hogy a *parti²* szócikkéből eltűnt a sakk. – Az itt felsorolt szókapcsolatok közül a *sakkban tart* és a *sakkot ad* a legfontosabbak; ezeket az ÉKsz.¹ meg is tartotta, de nem az igének a szócikkében, hanem a *sakk* alatt közölve; ezzel a megoldással szemben nem lehet kifogást emelni.

Annak sem diakrón különbség, hanem lexicográfiai megfontolás a magyarázata, hogy azoknak a sakkszavaknak a többségét, amelyek az ÉrtSz. szócikkeinek csupán az utalási szakaszában szerepelnek, az ÉKsz.¹ nem vette át. A kéziszótárban ugyanis utalási szakasz nincsen: amit az utalók szereplőiből az ÉKsz.¹ átvesz, annak címszói rangot kell adnia. (Az ilyen átminősítés eseteit az ÉKsz.¹ újdonságai között sorolom fel.)

2. Az ÉKsz.¹ sakknyelvi újdonságai. Az esetek egy részében az jelent újdonságot, hogy az ÉKsz.¹ sakknyelvi jelentést is ad olyan címszavaknak, amelyek az ÉrtSz.-ban még ilyen nélkül szerepeltek. Máskor pedig maga a címszó is új az ÉrtSz.-hoz képest.

Jelentésbeli újdonságot ezekben a szócikkekben találunk: *csikó; csere¹, elsáncol; felad, függő, borítékol*. Egyiküket sem történeti változás juttatta a szótárba, már az ÉrtSz. ugyanígy felvehette volna őket; többségükkel az ÉKsz.¹ az elődjének a súlyos mulasztását pótolta. Kivételnek a *csikó* tekinthető: nem nagy hiba, hogy az ÉrtSz. nem tüntette fel a (nem hivatalos, sőt kissé szlenges ízű) ’huszár mint sakkfigura’ jelentést; de nem baj, hogy ennek ellenére ezt az ÉKsz.¹ megtette. – A *függő* melléknévként, a *függő játszma* szókapcsolatban jelenik meg. – A *borítékol* az ÉrtSz.-ban még csak ’borítékoz’, azaz ’íratot, nyomtatványt, pénzt> sorozatosan v. folyamatosan borítékba tesz, rak’ jelentésű. A belőle (hibaként) hiányzó sakknyelvi jelentést (’sakkversenyen a játszma félbeszakításakor a folytatás 1. lépésének leírását borítékba zárja’) az ÉKsz.¹ pótolja. Az ÉKsz. egyik kiadásában sincs még meg viszont az a valószínűleg sakknyelvi gyökerű (vö. Horváth 2010a: 330) jelentés, amelyet a Nszt. így határoz meg: ’<vmely döntés, választás, kutatás stb. eredményét, ill. vmely jövőbeli esemény bekövetkezését> előre látja, megjósolja, ill. biztosítja’. Figyelembe véve azt, hogy

a Nszt. idetartozó példái az 1990-es évekből valók, a kéziszótári hiány nem is meglepő. Másfelől az is a képhez tartozik, hogy „a sakknyelvi *borítékol* már elavulóban van, ugyanis mintegy másfél [ma már két] évtizede (a sakkprogramok megerősödése és térhódítása miatt, valamint a versenyek lerövidítésére) a sakkversenyzésből kiszorultak a függőjátszmák” (Horváth 2010a: 330).

Címszóként is újdonságok az ÉKsz.¹ anyagában a következő sakkterminusok: *patt, susztermatt, sekk; sakk-könyv; vezérgyalog; rosál, vezércsere; királyindiai, végjáték; szekundáns*. Akárcsak a jelentésekről, róluk is elmondható, hogy már az ÉrtSz. felvehette volna őket. Nagyobb részük szerepeltetése súlyos mulasztás pótlásának tekinthető. Nem érvényes ez a *királyindiai*, a *vezércsere* és a *vezérgyalog* esetére (ennek az indoklásához l. Horváth 2010a: 328–9). – A II. 2. pontban szóltam már arról, hogy a *sekk* az ÉrtSz.-ban is felbukkan, noha nem címszóként. Valamelyest hasonló ehhez, bár nem sakknyelvi vonatkozással, a *szekundáns* esete: az ÉrtSz.-ban nem címszóként, hanem a *segéd* szócikkében szerepel, a ’párbajsegéd’ jelentés szinonimájaként; egyelőre nem sikerült megállapítanom, hogy a *szekundáns* mióta része a sakkterminológiának.

Az ÉrtSz.-ban csupán utalási szakaszban, jelentés nélkül megjelenő sakkterminusok egy (igaz, kisebb) része kéziszótári címszó lett. A legtöbbjük *sakk* előtagú összetett szó: *sakkbajnok, sakkfeladvány, sakkjátszma, sakkolimpia, sakkparti, sakkrovat*. – Csak a *kényszerlépés* nem ilyen. A jelentés hiányában azt sem tudhatjuk biztosan, egyáltalán terminusként került-e az ÉrtSz. *kényszer* szócikkébe. Az ÉKsz.¹-ében mindenestre sakknyelvi és sakknyelven kívüli (választékosnak minősített) jelentéssel is szerepel: ’sakkban a játszma állásából kényszerűen folyó előnytelen lépés’, illetőleg ’kényszerhelyzetből fakadó cselekedet, intézkedés’. A kettőnek a viszonya, az elsődlegesség kérdése tisztázásra vár.

A II. 1. pontban már említettem azt a furcsa egyenetlenséget, hogy a sakkjátszma kezdeti szakaszának bőséges a képviselete az ÉrtSz. címszóanyagában, míg a *középjáték* és a *végjáték* hiányzik onnan. Az ÉKsz.¹ sakkterminusai között már a *végjáték* is megtalálható. A *középjáték* címszó szintén megjelenik, de csak labdarúgásbeli, ’mezőnyjáték’-féle jelentéssel.

3. Az ÉKsz.² sakknyelvi újdonságai. A régebbi változatot mintegy harminc évvel követő átdolgozott kiadás mind a jelentéseket, mind a címszóállományt tekintve tartalmaz sakknyelvi újdonságokat.

Azzal, hogy a *középjáték* szócikkében végre megjelenik a sakknyelvi jelentés is, megszűnik a játszma szakaszainak a képviseletével kapcsolatos egyenetlenség. Szintén régi mulasztást, bár kevésbé súlyosat pótol az, hogy a *zászló* szócikkébe bekerül ez a jelentés: ’sakkórának a gondolkodási idő leteltét jelző alkatrésze’.

Új sakkcímszavak a második kiadásban: *patthelyzet; sakkbáb, sakkmérkőzés, sakkprogram; berosál, lenyer, vezéárdozat; vakjátszma, vakszimultán*. – Nagyobb részük már az első kiadásban, sőt az ÉrtSz.-ban is szerepelhetett volna. – Természetesen nem ilyen a modern technika vívmányát jelölő *sakkprogram*. – A *sakkmérkőzés* már az ÉrtSz.-ban is felbukkant, de nem címszóként, hanem az *elvesz*² és a *táblás* példái között. – Az ÉKsz.² azt is megmutatja, hogy a sakknyelvből a *patthelyzet* és a *vezéárdozat* a sajtónyelvbe, a *berosál* pedig az argóba is átkerült. Ehhez egyrészt azt a megjegyzést szeretném hozzáfűzni, hogy a *patthelyzet* a sakknyelvben ritkán használt szó, sokkal jellemzőbb nála a *patt*; másrészt azt, hogy a *patthelyzet* a sajtónyelven kívül a mindennapi társalgásban is elő-előfordul. Ami pedig a *berosál* sakknyelvin kívüli minősítését illeti, a Nszt. szerint nem az argóhoz, hanem a bizalmas nyelvhasználatához tartozik. Én a harmadik, köztes megoldást tartanám a legjobbnak: a szlenghez sorolást.

Van két olyan sakkterminus is, amelyek az ÉrtSz.-ban még csak előtagi utalásban szerepeltek, majd az ÉKsz.¹ nem vette át őket, az ÉKsz.² viszont igen: *királyszárny, sakk-készlet*.

A régebbi kiadással szemben az átdolgozottban megvan a *lépéskényszer* címszó, de csak ebben a jelentésben: ’az a helyzet, körülmény, amely hatására vki cselekedni kényszerül’. Hiányzik tehát a sakknyelvi: ’olyan helyzet a sakkjátszmában, amelyben a játékos amiatt, hogy rá hárul a lépés kötelessége, kénytelen az állását elrontani’. Kár, hiszen a szócikkbeli jelentés valószínűleg a sakknyelvből fejlődött.

4. A Nszt. sakknyelvi újdonságai. Szemlélnemk ebben a szakaszában két fontos tényezőt feltétlenül érdemes figyelembe venni. Az egyik az, hogy a Nszt. megjelenítése eddig a *d* kezdőbetűs címszóanyag közepéig jutott el, és ez természetesen a terminusok vizsgálatának a határát is kijelöli. A másik pedig az, hogy a Nszt. nemcsak értelmező, hanem történeti szótár is. Ez egyfelől kitágítja a lehetőségeket, hiszen ma már nem használatos terminusok szerepeltetésére is sor kerülhet. Más-

felől az adatolási kényszer miatt korlátozza is őket: a szótárban csak olyan jelentés kaphat helyet, amely írott forrásból dokumentálható, még hozzá nem is „akármilyenből”, hanem a Nszt. „kanonizált” forrásainak valamelyikéből. Abban viszont persze a Nszt. hasonlít az ÉKsz. kiadásaihoz, hogy újdonságainak egy része csupán jelentésbeli, más részük viszont a címszóállományt is érinti.

Csakis a szótár történeti jellegének köszönhető, hogy a *bolond* szócikkébe bekerülhetett a régi nyelvi ’futó’ jelentés (1792: Mindenés Gyűjtemény). Érvényes ez a *dáma* ’vezér’ jelentésére is (1787: Bécsi Magyar Műzsa); itt azonban visszaülthetnek a II. 3. pontra: a *dámát áldoz* szerkezet szabad példaként felbukkan az ÉrtSz. *áldoz* szócikkében.

Elődei mulasztását pótolta a Nszt. azzal, hogy az *alapállás*, a *beüt* és a *cserél* szócikkébe felvette a sakknyelvi jelentésárnyalatot (az utóbbi kettőhöz vö. Horváth 2010a: 324, ill. 325), a *centrum*éba pedig (egybesűrítve) voltaképpen két ilyet is (ehhez pedig l. Horváth 2010a: 323). Javaslatom ellenére (vö. Horváth 2010a: 324) sem került viszont sor efféle mulasztás pótlására a *betol*, *bevezet*, *bevisz* igék szócikkeiben, főleg adatolási akadály miatt. Szerintem ennél nagyobb baj, hogy a *benéz* szócikke nem tünteti fel a sportnyelvre (többek között a sakknyelvre is) jellemző ’elnéz, nem v. későn vesz észre’ jelentést (kissé részletesebben l. Horváth 2010a: 324). Érthetőbb, valamint adatolási nehézséggel is indokolható, hogy a *demonstrátor* és *demonstrál* szócikkek nem közlik a sakknyelvi jelentésárnyalatot (vö. Horváth 2010a: 325–6).

Új címszó lesz a Nszt.-ban a *sakkasztal*; ez az *asztal* szócikkének összetételi utalásából derül ki. A *sakkautomata* viszont nem kap majd címszói rangot, hiszen csupán utótagi utalásban tünteti fel az *automata* szócikke. Címszó lett a Nszt.-ban a *beáldoz*, de sakknyelvi jelentés nélkül (ennek értékeléséhez l. Horváth 2010a: 328). – Javaslatom ellenére (vö. uo.) sem került be viszont a Nszt. címszavai közé a *bemattol* és a *besáncol*, részben adatolási akadály miatt. Velük kapcsolatban a nem sakkzókók tájékoztatására megjegyzem, hogy nem az utóbbi két évtized *be* igekötőző divatja szülte őket, bár gyakoriságukat nyilván növelte.

Nem új címszó, hanem lexicográfiai szempontból új megoldás, hogy a *sakkcsapat* a Nszt.-ban a *-csapat* alcímszavaként, vagyis úgynevezett utótagi bokorban kapott helyet.

5. Saját korábbi javaslataimról. Mint már többször is utaltam rá, egy korábbi cikkemben (Horváth 2010a) javaslatokat tettem sakknyelvi jelentések, illetve címszavak szerepeltetésére az ÉKsz. reménybeli újabb kiadása, valamint a Nszt. számára. Mostani áttekintésemben már szó esett ezek egy részéről, beleértve sorsukat is.

Az eddig itt még nem említett felvetéseim egy részét a Nszt. eleve nem vehette figyelembe, hiszen az *a*, *á* kezdőbetűs kötet már jóval korábban, 2006-ban megjelent. Ennek a kötetnek az anyagából az *állás* és az *átló* sakknyelvi jelentésárnyalatát, valamint az *alapsor* címszót hiányoltam.

Hogy a többi javaslatomból a Nszt. mit tud és akar majd figyelembe venni, az természetesen csak a jövőben derül ki. Az érintett címszavakat most csupán kommentár nélkül sorolom fel, a javaslatok tartalmáról az érdeklődő olvasók 2010-es cikkemből tájékozódhatnak. – Javasolataim sakknyelvi jelentésekkel kapcsolatban: *vonat*, *sor*; *figura* ’tiszt’; *sánc*; *elnéz*, *elnézés*; *tengerikígyó*; *lóg* [két jelentés!], *leesik* [két árnyalat!]; *tábla* [második sakkjelentés!], *táblás* [főnév is!]; *epreszik*; *döntetlen*; *körmérgőzés*. – Javasolataim címszó felvételére: *sakkvilágbajnok*; *nagyátló*; *könnyűtízt*, *nehéztízt*; *szalonremi*; *értékszám*; *zónaverseny*; *tornakönyv*.

V. Tervek

Befejezésül, kitekintésképpen szeretném megemlíteni néhány további tervemet a sakknyelv kutatásával kapcsolatban.

Az értelmező szótárak sakknyelvi anyagának áttekintése után célszerű volna hasonló elemzést végezni etimológiai szótárainkra nézve is. Ennek az eredményeit a készülő *Új magyar etimológiai szótár* (= ÜESz.) is hasznosíthatná.²

² A szótár munkálatai az MTA Nyelvtudományi Intézetében Gerstner Károly vezetésével a K 83540-es OTKA-projekt keretében folynak; mostani tanulmányom megjelenését is ez a projekt támogatta.

Több alkalommal is foglalkoztam már az első magyar sakk-könyv (Sách 1758) nyelvezetével, szókészletével (pl.: Horváth 2010b, 2010c, 2010d, 2011). Mivel azonban a magyar sakkterminológia megalapozásában nem ennek, hanem a másodiknak (Rozsnyay 1860) volt kulcsszerepe, annak a szókészlete is vizsgálatot érdemelne.

Végül egy másfajta feladatot kívánok megemlíteni. A sakknyelvi helyesírásban sok a tisztázatlan részlet, a bizonytalanság, a következetlenség. Jó lenne felmérni ezt a területet és javaslatokat tenni a rendezésére.

SZAKIRODALOM

- ÉKsz.¹ = Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós (szerk.) 1972. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár. Második, átdolgozott kiadás*. Akadémiai Kiadó, [Budapest].
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László (főszerk.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Horváth László 2010a. Sakknyelv, Kéziszótár, Nagyszótár. *Magyar Nyelvőr* 134: 321–31.
- Horváth László 2010b. A magyar sakknyelv történetéből. *Magyar Nyelv* 106: 59–78.
- Horváth László 2010c. Az első magyar sakk-könyv etimológiai statisztikája. *Magyar Nyelvőr* 134: 421–36.
- Horváth László 2010d. A sakk mint hadijáték az első magyar sakk-könyv nyelvhasználatában. In: Ronkovicz József – Göcze István (szerk.): *Stratégiák és a sakk*. [Elektronikus dok., CD-R.] Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem Kossuth Lajos Hadtudományi Kar, Budapest. 7 lap.
- Horváth László 2011. Неисследованная часть лексики: терминология шахматной игры в финно-угорских языках. In: Csúcs, Sándor – Falk, Nóra – Tóth, Viktória – Zaicz, Gábor (eds.): *Congressus XI Internationalis Fenno-Ugristarum, Piliscsaba 9–14. VIII. 2010. Pars IV. Dissertationes sectionum: Linguistica*, Piliscsaba, 140–5.
- Horváth László 2012. A sakk világának nyelvi képe az értelmező szótárban. In: Balázs Géza – Veszelszki Ágnes (szerk.): *Nyelv és kultúra – kulturális nyelvészet*. [Magyar Szemiotikai Tanulmányok 25–26.] Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest, 64–8.
- Horváth László 2014. *Időzavar: Édes Anyanyelvünk* 36/2: 11.
- Nszt. = Ittész Nóra (főszerk.) 2006–2013. *A magyar nyelv nagyszótára I–V*. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest.
- Rozsnyay Máttyás 1860. *A sakkjáték elemei. Vezérfonal a sakkjáték megtanulására. Kezdők számára*. Heckenast Gusztáv, Pest.
- Sách 1758. *Sách, avagy királyos játéknak szabott rend-tartási*. Buda.
- Tompáné Kmetovits Erzsébet 2003. Sportnyelvi eredetű szavak és kifejezések újabb köznyelvi szó- és szóláskincsünkben. In: Balázs Géza – Grétsy László (szerk.): *Sportnyelvünk a 21. század elején*. Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, Budapest, 211–23.

Horváth László
tudományos főmunkatárs
MTA Nyelvtudományi Intézet

SUMMARY

Horváth, László

The language of chess in defining dictionaries

The author has been studying the history of Hungarian chess terminology for years now. In this paper, he looks at how chess terminology and chess as an activity are represented in *The Defining Dictionary of Hungarian* (1959–1962). Chess-related items are classified, on the one hand, in terms of what lexicographic status or position they have in the entries of the dictionary, where the possible ranks/positions are headword, collocation, (free) example constructed by the lexicographers, or literary citation illustrating the word's meaning. On the other hand, the author investigates whether

the headword of a given chess-related entry is a central or peripheral member of the terminology of chess, or else it falls outside that terminology. Lexical labels, semantic definitions, free examples and citations are submitted to a critical assessment. It is also presented how the chess-related material of *The Defining Dictionary of Hungarian* differs from that of either edition of *A Concise Dictionary of Hungarian* (1972, 2003), and from that of the volumes of *A Comprehensive Dictionary of Hungarian* published so far (2006–2013). In conclusion, the author mentions some of his plans for the future with respect to the research on chess terminology.

Keywords: Hungarian defining dictionaries, chess terminology, lexicographic function, centre and periphery, comparison of dictionaries

Érzelemkifejezési módok a digitális kommunikációban: emotikonok és reakciógifek

1. Célkitűzés

A reakciógifek az interneten a nonverbális kommunikáció új formáját jelentik, célom e mozgóképes jelek ismertetése és vizsgálata. A (net)nyelvészeti kutatásoknak a digitális kommunikációval kapcsolatos alaptételeit áttekintve bemutatom, hogy milyen eszközök szolgálnak az interneten a nonverbális jelzések átadására. A munkát egy empirikus vizsgálaton alapuló, a reakciógifekkel foglalkozó esettanulmánnyal zárom.

2. A digitális kommunikáció nyelvészeti vizsgálatának alapfeltevései

2.1. Technológiai determinizmus

A digitális kommunikáció nyelvészeti (azon belül is kifejezetten pragmatikai) szempontú vizsgálatára bizonyos fokú (erőteljesebben vagy gyengébben jelentkező) technológiai determinizmus jellemző: e munkák alapfeltevése, hogy a technológia vagy a médium lehetőségei és korlátai meghatározzák a (nyelvi) viselkedést. Úgy is mondhatjuk, hogy a digitális nyelvváltozat (a digilektus, vö. Veszelszki 2010) – technikailag-technológiailag determinált jellege miatt – folyamatosan lépést tart az informatikai-technikai újításokkal, ezáltal maga is folyamatos változásban van. Herring, Stein és Virtanen (2013: 7) megfigyelése szerint minél erősebb valamely kutatónál a tiszta technológiai determinizmus igénye, annál inkább hajlik arra, hogy a különböző nyelvek internetes használatában univerzálékat és konvergenciát keressen.

2.2. Írásbeliség és szóbeliség: a digitális kommunikáció hiányos vagy új mód?

A technológiai determinizmus mellett a netnyelvészet további jellegzetessége az offline kommunikációval való összehasonlítás, a különbségkeresés. Az első netnyelvészeti munkák az 1980-as évek végén, az 1990-es évek elején jelentek meg. Ezek középpontjában az online szövegnek a beszélt nyelvhez és íráshoz való viszonya állt (Ferrara–Brunner–Whittemore 1991; Koch–Österreicher 1994; Thaler 2003; magyarul: Bódi 2004). A(z akkor még nem így nevezett) netnyelvészet művelői kezdetben, az 1990-es évek elejétől kezdve a dichotómiaként értelmezett szóbeliséghez-írásbeliséghez való újszerű viszonyban látták a digitális kommunikáció legfőbb sajátosságát (Dürscheid 1999). Ferrara, Brunner és Whittemore (1991) írott interaktív regiszterről szólnak, és az új regiszter egyik legfontosabb jellemzőjének az írásos kommunikációban a dialogikus elemek erősödését tartják. A Koch- és Österreicher-féle konceptuális és mediális írásbeliség/szóbeliség elméleti keretében (1994) a digitális kommunikáció (kiemelten pedig a cset műfaja) az időbeli közelség és térbeli távol-